

**DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE NEOLİTİK DÖNEMDEN
(M.Ö.10.000) GÜNÜMÜZE MADEN**

ÖZET

Dünya’da yerleşik hayata adımların atıldığı bu bölgede insanların önceleri sileksit (Çakmak Taşı) ve Opsidiyen gibi doğal taşlardan faydalanarak, bunlardan çeşitli aletler yaptıkları bilinmektedir. Yerleşik hayata geçme ile birlikte bölge insanının bakır (malakit) , çinko, arsenik, altın, gümüş, kurşun ve demir gibi madenleri keşfettikleri görülmektedir. Günümüzden binlerce yıl önce keşfettikleri bazı maden (mineral-kayaç-kıymetli taşlar v.b) ocaklarını işleterek, buradan çıkardıkları madenleri ham veya işlenmiş olarak Yakındoğu’nun diğer bölgelerine pazarlayan bölge insanının bu yolla büyük ekonomik kazanç, prestij ve güç elde ettiği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Diyarbakır ve çevresinde neolitik dönemden günümüze kadar önemini devam ettiren madenler üzerinde durulmuştur.

GİRİŞ

İnsanoğlu için mihenk taşı olarak adlandırılan bazı kavramlar vardır. Örneğin bunlardan bir tanesi kesin olarak ne zaman kullanıldığı bilinmeyen ateştir. Bir diğeri ise hayvanların evcilleştirilmesi aşamasıdır. Üçüncüsü belki de en önemlisi ise insanların yerleşik hayata geçmesini, uygarlaşma sürecini başlatan tarımı öğrenmesidir. Ancak insanların ilerlemesi ve günümüz sürecine varmasına yani teknoloji çağına erişmesine ve bu yolda ilerlemesini sağlayan “madeni”de kullanmış olması en az onlar kadar önemlidir. Çünkü bilim adamları insanların geçirmiş olduğu evreleri, insanların kullanmış olduğu alet ve edevatların ve yapım malzemelerine göre değerlendirme yaparak isimlendirme yoluna gitmiştir. Biz bunlara Tarihi Devirler diyoruz. İlk devir Neolitik yani yeni taş devri; ilk olarak taştan aletlerin yapıldığı devirdir. İkincisi, Kalkolitik yani Khalkos: bakır ve Litos: taş’ın bir arada kullanıldığı devir. Üçüncüsü ise Tunç Devri ya da Bronz Devri olarak adlandırılan devirdir ki bu da bakıra arsenik veya kalayın karıştırılarak sertleştirilmesinin sağlanmasıyla oluşan yeni alışımdan ismini almıştır.

Maden olarak bildiğimiz şey esas olarak kayalar içerisinde saklı olan bu cevher ile insanların ilk görsel tanışıklığı çok daha erkene dayanabileceğini söylemek mümkünse de son yıllardaki arkeolojik veriler, madenlerden faydalanmanın Neolitik Çağ ile başladığını ortaya koymuştur. Özellikle ilk denemelerin maden pasları olarak bilinen doğal akıntılar veya kayalardan elde edilen çeşitli renk tonlarındaki boyalar ile çeşitli bezemelerin yapıldığını

DIYARBAKIRDA DOĞAL HAYAT SU, İKLİM, ENERJİ VE MADEN

Enver AKIN¹

Orhan KAVAK²

¹Dicle Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Diyarbakır

²Dicle Üniversitesi
Mühendislik Fakültesi
Maden Mühendisliği Bölümü
Diyarbakır
envrakn@mynet.com
orkavak@dicle.edu.tr

göstermekteyiz. Çatalhöyük'te tapınak duvarına işlenen kadın betiminde kullanılan boyanın metal oksit olması bunun en güzel örneklerinden biridir (Resim 1). Neolitik çağda Proteknoloji olarak bilinen metal oksit kullanımı ile sınırlı kalınırken, Kalkolitik Çağ'da ise isminden de anlaşılacağı üzere taş malzemelerin yanında bakırdan bazı malzemelerin de kullanılmaya başlandığı dönemdir. Daha önceleri taştan ve pişmiş topraktan yapılan kapların kırılması veya parçalanması durumundan sonra bir daha aynı amaç için kullanılması mümkün olamazken, madenlerden yapılan kapların kırılıp dökülse bile geri dönüşümünün olduğu ve eritilme yolu ile bir daha kullanılma şansının olması, dönem insanı için çok önemli bir avantaj sağlamış olmalıdır.



Resim 1 Çatalhöyük tapınak duvarında kadın betimi

Madenden yapılan kapların eritildikten sonra hazırlanan kalıba aktarılarak şekillendirilmesi işçilik ve emek açısından insanoğluna büyük bir olanak sağladığı gibi, aynı hacimli kapların değiştirilmeksizin seri olarak üretilmesi yani

fabrikasyon sisteminin oturmasını aslında ilk endüstri devrimi olarak nitelendirmek mümkündür. Hiçbir zaman için eşit hacim taş-pişmiş toprak ve ahşaptan kap yapılma şansı olmazken Kalkolitik Çağ'da madenden kalıp yöntemi ile standart kapların üretilmesi aynı zamanda toplumda norm olarak adlandırabileceğimiz matematiksel kuralların da yerleşmesine neden olmuştur. Artık mal üretiminin bir ölçüsü olmuş, serbest ticaretteki trampa sistemi ölçüye dayandırılmış, bir işçinin emek karşılığı kap ölçekleri ile daha doğru ve adil bir hale getirilmiştir. Bu basit ama çok önemli dönüşümün matematiksel kural ve kavramların çok daha fazla gelişmesine ve yerleşmesine ön ayak olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki sonraki süreçte arazi ölçümleri ve hangi araziye ne kadar suyun ayrılması gerektiği de ilerletilen matematiksel kurallara bağlanabilmiştir.

Doğrudan madenden faydalanmanın en güzel örneği ise M.Ö.7250-6750. yılları arasında Diyarbakır-Ergani yakınındaki Çayönü yerleşmesinde ele geçen bakırdan yapılmış örneklerdir (Özdoğan ve diğ., 1994). Doğal bakır olarak bilinen malakit'ten yapılan bir boncuğun yeryüzüne doğal yollarla ulaşan bakır rezervinden alınarak soğuk dövme yolu ile şekillendirildiği anlaşılmaktadır (Özdoğan ve diğ., 1994). Önceleri doğadan alınan doğal bakırın dövülme yöntemleri ile çok sınırlı oranda metalden alet yapılabilmişken, sonraları ısıtarak eritilme yönteminin ilerlemesi ile artık maden ocaklarının işletilmeye başlandığına tanık oluyoruz (Savaş 2006). Pişmiş topraktan, taş, ahşap ve kemikten yapılmış geri dönüşümü olmayan aletler yerine eritilerek kalıplama yöntemi ile yapılan geri dönüşümlü madeni

alet ve edevatların kullanılmaya başlanması en başta tarım alanında çeşitli kolaylıklar sağladığı gibi üretimin de katlanarak artmasına da neden olmuştur. Tüm bunların yanında sürekli gelişen ve değişik ihtiyaçlar hisseden toplumda doğası gereği daha yumuşak olan bakır madeninin her alanda kullanılabilmesi sıkıntı yaşattığı düşünülmüş olmalı ki insanlar buna bel oranda arsenik katarak bakırı sertleştirmeyi yani tunç haline getirmeye başladıklarına tanık oluyoruz. M.Ö. 4.binlerin son çeyreği ile başlatılan bu süreç yeni bir çağ olarak Tunç veya Bronz Çağı (M.Ö.3200-1200) olarak ta adlandırılan yeni bir dönemin başlamasını da beraberinde getirmiştir. Anadolu'da Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde bakıra karışım olarak keskin ve kötü bir kokusu olan zehir oranı yüksek arsenik kullanılmışken, M.Ö. 2. binin başlarından itibaren arsenik yerine kokusuz ve zehirsiz kalayın kullanılmaya başlandığına tanık oluyoruz. O dönemde Anadolu'da arseniğin kullanılmış olmasının nedeni olasılıkla Anadolu'daki bolluğu şeklinde açıklanabilirken, kalayın azlığı onun Mezopotamya tüccarları tarafından coğrafyaya pazarlandığını göstermektedir. M.Ö. 2. binin son çeyreğinde ise yeni bir dönemin Demir Çağı'nın Anadolu'da gelişmeye başladığına tanık oluyoruz. Aslında Hitit kaynaklarında çok daha önceleri demirin kullanıldığına (Yalçın 1999) tanık olunurken (Hitit kaynaklarında amutum şeklinde geçmektedir) bunun sınırlı kullanılmış olmasından dolayı M.Ö. 1200'ler de Anadolu'ya göç eden Deniz Kavimleri yolu ile yerleştirildiği düşünüldüğünden bu sürece Demir Çağı adı verilmiştir.

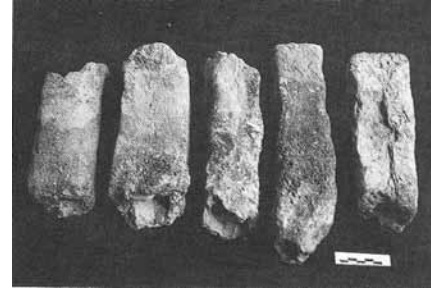
Tarihsel süreçte Anadolu'daki en önemli bölgelerden bir tanesi Güneydoğu Anadolu olarak görülmektedir. Dicle ve Fırat ırmakları arasında kalan ve Mezopotamya olarak adlandırılan bu bölgede yer alan ve sulanabilen toprakların Anadolu'daki en erken yerleşmelerin bu coğrafyada gelişmesindeki ana etkenlerden biridir. Geniş tarım alanları ve su kaynakları yanında zengin maden kaynaklar ile de dikkat çeken bölgenin sürekli olarak insan topluluklarını cezbediği anlaşılmaktadır. Diyarbakır ve çevresinde özellikle Ergani-Maden civarındaki bakır yataklarının Neolitik Dönem'den itibaren aralıksız olarak günümüze kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır ki bazı araştırmacıların bu günkü Diyarbakır isminin de bakır madeni ile ilişkili olabileceği tezini savunmalarına neden olmuştur. Çayönü yerleşmesinde kullanılan ilk bakır işlemesi ile başlayan sürecin arkeolojik veriler ve yazılı kayıtlar ışığında sürekliliğini devam ettirdiği gözlemleniyor. Sümer yerleşme yerlerinin bu bölgede yoğunlaşması aynı zamanda bakır madenlerini de kontrol etme çabası olarak yorumlanabilir.

Çünkü bugünkü Irak topraklarında kalan aşağı Mezopotamya'nın madenler konusunda zengin olmadığı bilinmektedir. Hitit kaynaklarında I. Hattuşili'nin bu bölgeye yaptığı seferlerden sonra bölgeden götürülen zengin ganimetlerden dolayı başkent Hattuşa'nın hazinesinde çeşitli madenlerin başının ve sonunun olmadığından söz edilmektedir (Savaş, 2006).

Diyarbakır bölgesi ile ilgili bazı yazılı kaynaklarda M.Ö. 14.yy. da Tuşhan'da (Bugünkü Bismil ilçesine bağlı Üçtepe veya Tepe beldesindeki Ziyaret Tepe) krallık yapan Tişşatal'ın kendi kentlerinde üretilen bakır kazanları komşu ve dost ülke krallarına hediye ettiğinden söz edilmektedir (Loon, 1977).

Ayrıca bölgede üretilen bakır kazanların Doğu Akdeniz'deki Tyr, Sidon (Sayda) ve Al Mina limanları yolu ile Yunanistan, Adalar ve Güney İtalya liman kentlerine ihraç edilmesinden söz edilir (Loon, 1977). Yine madencilik konusunda son derece ilerlemiş olan Urartu Krallığının maden yatakları üzerinde strateji geliştirdiği anlaşılmaktadır ki, Siirt Madenköy olarak bilinen yerde bulunan maden ocaklarını uzun süre kendileri tarafından işletildiği, arkeolojik verilerce de doğrulanabilmektedir (Belli, 2000).

Burada yapılan incelemelerde çok sayıda ateş ocakları, maden cürufları ve üfleme boruları ele geçmiştir (Resim 2). Tarihte Anadolu'ya özellikle Urartu üzerine düzenli seferler yapmaları ile tanınan Asur İmparatorluğu'nun temel hedeflerinden biri Urartu'nun ve bölgenin zengin madeni ganimetlerini elde etmek ve maden ocaklarını kontrol etme çabası gerçeği bu tezi doğrular niteliktedir.



Resim 2 Van Pürneşe den üfleme boruları

SONUÇ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle Diyarbakır ve çevresinde, arkeolojik kazıların ve yazılı kayıtların yetersizliğinden, maden üretimi işlenmesi ve pazarlanması konusunda elimizde yeterli veri bulunmasa da bölgede özellikle Diyarbakır, Mardin ve Midyat çevresinde köklü altın ve gümüş işlemeciliğinin varlığını günümüzde de devam ettirmesi, bölge insanının tarihin derinliklerinden bu yana maden işletmeciliği konusunda uzman olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

1. Belli, O., 2000. 'Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular', Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi
2. Loon, M. N. v., 1977. The Place of Urartu in the First Millenium B.C. Trade
3. Savaş, S.Ö., 2006. Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Bin Yılında) Madencilik ve Maden Kullanımı
4. Özdoğan, M., Özdoğan, A., Bar-Yosef, D., Van Zeist, W., 1994. Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Değerlendirme, KST 15/1,
5. Yalçın, Ü., 1999. Early iron metallurgy in Anatolia, AnSt 49 (Anatolian Iron Ages 4)

DIYARBAKIRDA
DOĞAL HAYAT
SU, İKLİM,
ENERJİ VE
MADEN